

Rima CICĖNIENĖ

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rankraštinės knygos architektonika: vidinės sandaros raida

Anotacija. Straipsnyje analizuojama Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) rankraštinės knygos architektonika ir jos raida nuo XIV a. iki XVI a. vidurio (t. y. iki 1569 m.). Didžiausias dėmesys skiriamas prasminei rankraštinės knygos struktūrai, kaip tiksliausiai atliepiančiai knygos suvokimą bei recepciją to meto visuomenėje ir paaiškinančiai tam tikrų knygos tipų susiformavimo ištakas LDK. Tyrimo metu nustatyti išskirtiniai knygos vidinės struktūros požymiai bei abipusė spausdintos ir rašytinės knygos sąveika, turėjusi įtakos tiek repertuarui, tiek dekorui.

Esminiai žodžiai: rankraštinė knyga; architektonika; knygos struktūra; Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė.

Annotation. The article analyzes the architectonics of the manuscript book of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) and its development from the 14th century to the mid-16th century (i. e. to 1569). The most attention is accorded to the essential structure of the manuscript book as a characteristic that most precisely corresponds to the perception and reception of books in the then society and that explains the reasons for the formation of certain types of books in the GDL. The present study has identified distinctive features of the internal structure of the book and demonstrated the existence of a mutual interaction of the printed and manuscript book, a phenomenon that influenced both book repertoire and decoration.

Keywords: manuscript book; architectonics; book structure; the Grand Duchy of Lithuania.

Knyga sudaryta iš įvairių elementų, kurių visumai apibūdinti knygotyroje vartojamas architektonikos terminas. Tarpusavyje šie elementai yra labai glaudžiai susiję, pagrįsti tam tikru aiškiu planu, svarbiu patogiam knygos naudojimui bei tiksliam teksto suvokimui. Pagal kilmę knygos sandaros elementus galima suskirstyti į išorinius ir vidinius. Išoriniai elementai atsirado konstruojant knygą (pvz., lankų signatūros, įrišai), o vidiniai atsirado apmaštant knygos turinį (pvz., rubrikos, kolontitulai, inicialai ir pan.). Jų raidai ir kaitai labai daug įtakos turėjo vyravusios knygos kūrimo tradicijos. Laikui bėgant, vienoje ar kitoje – valstybės, regiono, institucijos, atskiros raštinės ar net vieno asmens – aplinkoje formavosi savitos knygos architektonikos taisyklės. Knygos meistrų teiktas pirmumas pasirinkamoms medžiagoms, tam tikram teksto skirstymo būdai, puošybos stiliui, liudija aplinkos, iš kurios kodeksas išėjo, ar galimo jo užsakovo aspiracijas, estetinį skonį, o taip pat technines bei finansines galimybes. Drauge tai yra vienas iš to meto raštingosios visuomenės bendravimo kodų perduodant savo žinias bei požiūrius. Tad knygos, kaip dvasinės ir materialinės kultūros objekto, sandaros elementų ir jų raidos tyrimas atskleistų knygos kultūros recepcijos gylį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau – LDK), o tuo pačiu patikslintų žinias apie to meto visuomenėje vykusius procesus įvairiu (valstybės, regiono, tam tikros aplinkos, raštinės ar vieno asmens) mastu ir įvairiais aspektais.

Gausi faktografinė, kodikologinė informacija apie rankraštinę LDK knygą sukaupia Rusijos, Lenkijos, Baltarusijos bei Ukrainos mokslininkų tyrimuose, kuriuo nors aspektu nagrinėjančiuose rankraštinės knygos kultūrą. Tačiau rankraštinės knygos sandaros klausimai paliesti labai fragmentiškai. Bene daugiausia dėmesio buvo skirta knygų įrišimams, lankų sudarymui [37; 43], knygos puošybai

[30; 31; 38; 39]. Vidinė LDK rankraštinės knygos sandara, jos kaita tyrėjų dėmesio beveik nesulaukė. Šio straipsnio tikslas – išanalizuoti LDK rankraštinės knygos architektonikos raidą nuo XIV a. iki XVI a. vidurio (t. y. iki 1569 m.). Šiam tikslui pasiekti keliamas uždavinys išsiaiškinti LDK rankraštinės knygos vidinę sandarą ir jos kaitą iki XVI a. vidurio, nustatyti šios sandaros ypatumus. Tyrimo objektu tapo rankraštinės knygos, kurios buvo parašytos, perrašytos ar sudarytos LDK. Palyginamajai analizei naudotos taip pat ir knygos, kurios funkcionavo LDK. Tirti tiek kirilika, tiek lotyniškais rašmenimis parašyti egzemplioriai bažnytine slavų, rusėnų ir lotynų kalbomis. Tyrimo nuošalyje liko praktiškosios raštijos, t. y. raštijos, galėjusios turėti kodekso formą, bet skirtos informacijos apie valdymą, ūkį, finansus ir kt. fiksavimui arba dokumentų bei jų nuorašų archyvavimui. Atliekant tyrimą buvo taikomi kodikologinis, šaltinių analizės, aprašomasis, lyginamasis, analitinis ir sintezės metodai. Jie leido analizuoti kodekso, kaip atskiro objekto, struktūros pokyčius numatytoje laiko atkarpoje. Tyrimo šaltiniu tapo *de visu* tirti 180 kodeksų, saugomų Lietuvos, Lenkijos, Rusijos, Ukrainos atminties institucijose, bei atskirų egzempliorių faksimilės, skaitmeninės kopijos. Spausdintų katalogų rankraštinų knygų aprašuose vidiniai knygos sandaros elementai dažniausiai neaprašomi, tik kartais pažymimos puošnesnės inicialinės raidės, nurodoma, kiek ir kokių yra miniatiūrų ar atsklandų.

Tiriant išlikusias knygas buvo susidurta su problema: ne visada galima nustatyti kiekvieno egzemplioriaus vidinės sandaros visumą. Kodeksai tik retais atvejais išlaikė pirmąją tiek išorinę, tiek vidinę sandarą. Pirma, knygos blokai ne visada pilnai išlikę dėl nusidėvėjimo arba žalingų saugojimo sąlygų, pavyzdžiui, nukentėję kodeksai dažnai nebeturi pradžios ir pabaigos. Antra, tam tikras struktūros korektūras įnešę kodeksus saugoje, prižiūrėję asmenys. Įvairiu laikmečiu knygas buvo bandoma restauruoti: įrišams panaudoti susidėvėjusius ar tuščius knygos lapus; trūkstant lapus bloke bandyta atstatyti naujai perrašytais lapais, tad ne visus vidinės sandaros elementus egzemplioriuje buvo galima nustatyti tiksliai. Pagrindinius pratarmių, turinių ir kolofonų bruožus stengtasi aptarti pagal išlikusius pilnus egzempliorius. Informacijai surinkti buvo sudaryta speciali aprašo forma, kurioje buvo fiksuojama informacija apie vidinės sandaros elementus. Tokiu būdu buvo surinktas pakankamas kiekis informacijos apie šiuos elementus ir jų kaitą.

Knygos sandaros vidiniai elementai (tekstas, pagalbinis tekstas, iliustracijos, antraštiniai elementai) knygotyros moksle dažnai dar įvardijami ir kaip *knygos struktūra* ar *kompozicija* [35, 368; 36, 178]. Pasak rusų knygotyrininko Michailo Jelnikovo, šių elementų glaudūs ir sudėtingi ryšiai veikia skaitymą, o *struktūruotas, materialus knygos turinio darinys nulemia tą jos pavidalo ir funkcijų invariantą, dėl kurio knygos turinys keičiasi kaip leidinio tipas ar rūšis, o pats iš esmės nepakinta. Kitaip tariant, knygos organizacijos struktūra nustato turinio medžiagos ribas ir vietą joje* [34, 38]. Knygos turinys, tipas, paskirtis lemė ir jos loginę struktūrą bei apipavidalinimą. Dėl šios priežasties straipsnyje didžiausias dėmesys ir skiriamas prasminei rankraštinės knygos struktūrai, kaip tiksliausiai atliepiančiai knygos suvokimą bei recepciją to meto visuomenėje ir paaiškinančiai tam tikrų knygos tipų susiformavimo ištakas LDK.

Europoje jau XIII a. buvo nusistovėjusi knygos apiforminimo tvarka: atsklanda atskiria teksto dalis, inicialas pradeda naują kūrinių dalį ar paragrafą, rubrika arba raudona eilutė išskiria, pažymi tam tikrą teksto vietą; nusistovėjo atsklandų, rubrikų, inicialų hierarchija, jos išraiška spalvomis, dydžiu, forma. Visi šie elementai buvo naudojami siekiant akcentuoti ir išskirti knygos turinio esmę.

Tyrimo metu pastebėta, kad aptariamuoju laikotarpiu *knygos sąvoka* LDK buvo taikoma ne visam fiziniam kodekso vienetui, bet atskiram kūriniiui, tad ir vidinių elementų gausa bei įvairovė priklausė nuo kodekso sudarytojo (ar sudarytojų) sumanymo. Jei buvo sudaromas vieno fizinio vieneto konvoliutas, kartu galėjo funkcionuoti dvi ar net daugiau skirtingų loginių struktūrų, t. y. vidiniai knygos elementai buvo taikomi atskiram kūriniiui, o ne visam kodeksui. Toks rinkinys galėjo turėti kelis turinius, kelias pratarmes, skirtingų stilių puošybos elementus, o viską jungė vienas įrišas.

1. Teksto laukas. Sudarius lankus, skirtus knygos rašymui, lapus reikėjo parengti rašymui – suliniuoti. Tuo pat metu reikėjo numatyti ir būsimą teksto kompoziciją: teksto skilčių skaičių, teksto užimamą plotą ir paraščių plotį, palikti vietas atsklandai, rubrikai, inicialinei raidei. XIV a. pergamentinių kodeksų lapų išorinėse paraštėse liko apvalios arba trikampės skylutės, žyminčios vietas, kur buvo

įbestas punktorius (cirkulis) linijoms brėžti. Pastarosios buvo brėžiamos vienoje lapo pusėje švino arba alavo pieštuku, tad kirilika rašytuose LDK kodeksuose jos beveik nematomos (tik kai kurios jų pajuodavusios nuo laiko). Rašalu buvo linijuojama tik labai ankstyvo (XIII a.) laikotarpio egzemplioruose arba puošniuose XVI a. pradžios Žygimanto Senojo ir Alberto Goštauto kodeksuose. Visose knygose teksto laukas (tiek kur tekstas rašytas į dvi skiltis, tiek į vieną) – stačiakampis. Dažnai laukas turi dvigubas vertikalias ir horizontalias paraštės linijas, kurios buvo brėžiamos iki pat lapo kraštų. Vidinės linijos suformuodavo lauką tekstui rašyti, o išorinių dvigubų linijų vidinės erdvės buvo naudojamos pagalbiniam knygos struktūros elementams (nuorodoms, sutrumpintiems įvardijimams, numeravimui ir pan.) žymėti. Tekstas buvo išdėstomas viena arba dviem skiltimis. Visą XIV amžių didžiojo formato liturginės knygos buvo rašomos dviem skiltimis. XV a. teksto išdėstymas įvairavo, o XVI a. dviem skiltimis rašė tik pavienes knygas. Dar vienas svarbus komponentas, organizuojant puslapio tvarką – paraštės. Išanalizavus išlikusius originalaus įrišo egzempliorius, galima teigti, kad nuo XV a. pabaigos iki pat XVI a. vidurio nugarėlės paraštei buvo skiriama nuo 2 iki 3 cm, viršutinei paraštei – nuo 2 iki 4 cm, išorinei – nuo 4 iki 6,5 cm, apatinei – nuo 4 iki 7 cm. Šie dydžiai bendri visų formatų knygoms, t. y. LDK buvo įprasta palikti labai plačias paraštes. Pastebėta, kad lapo *verso* pusės išorinė paraštė dažnai šiek tiek platesnė (iki 0,5 cm) už lapo *recto* pusės išorinę paraštę.

2. Pagrindinis tekstas. Rankraštinės knygos (kūrinio) tekstą galima skirstyti į pagrindinį ir pagalbinį. Aptariamuoju laikotarpiu pagrindinio teksto struktūra gana paprasta: visas tekstas rašomas vieno dydžio raštu, visos eilutės yra vienodo ilgio, stengiamasi laikytis teksto lauko. Jau seniausiuose išlikusiuose egzemplioruose tekstas skirstomas į struktūrines dalis – skyrius, poskyrius, paragrafus. Šiam skirstymui tarnavo **rubrikos** ir **inicialai**, atsklandos ir užsklandos¹. Tai vadinamoji autorinė rubrikacija, kurią pakartodavo rašovas, perrašydamas kūrinį. Ši teksto skirstymo sistema, amžiams bėgant, nežymiai kito. XIV–XV a. buvo dviejų lygmenų rubrikos ir inicialai: svarbiausi – didžiausi, pradedantys kūrinį, ir mažesni, pradedantys visas kitas teksto dalis. Jei svarbiausi elementai buvo puošiami tam metui būdingu stiliumi, tai mažesnieji (tiek rubrikos, tiek inicialai) tekste išsiskyrė vien tik spalva – buvo rašomi raudonai. XV a. pabaigoje susiformavo rubrikų ir inicialų hierarchija: 1. svarbiausi, pradedantys kūrinį (arba kodeksą); 2. vidutiniai, pradedantys kūrinio dalis; 3. mažiausiai reikšmingi – pradedantys paragrafus, mintis ir kt. smulkias teksto dalis. Rubrikos, inicialai išsiskyrė ir parašymo būdu: pradedančios kūrinį ar jo dalis rubrikos buvo rašomos pintiniu raštu, o inicialai puošiami to meto stiliumi; paragrafus, svarbias mintis pradedančios rubrikos bei inicialai išsiskyrė tik raudona spalva.

Suteiktoji ypatinga svarba pradedančiai frazei, inicialui tapo išskirtiniu rankraštinės knygos bruožu. Rubrikavimo turinys ir hierarchija priklausė nuo knygos turinio ir paskirties. Svarbiausioji rubrika visais atvejais buvo rašoma pintiniu raštu. Ji aprašomuoju būdu įvardydavo kūrinį ir jo autorių (jei toks būdavo). Labiausiai nusistovėjusi rubrikų struktūra buvo Evangelynuose, Tetraevangelijose bei Apaštalų darbuose. Evangelynuose rubrikos pagal kanoninius nurodymus skirstydavo tekstą į tam tikros dienos skaitinius. Tetraevangelijose ir Apaštalų darbuose tekstai būdavo padalyti į skirsnius (*зачала*). Ankstyviausiu laikotarpiu šių dalių numeravimas bei kanoniniai nurodymai buvo laikomi rubrika ir rašomi raudona spalva. Kiekviena Tetraevangelija pradedama didžiąja rubrika, mažesnės rubrikos pradedavo turinių pradžių ir pratarmes, o tekste likdavo tik dalių įvardijimai raudona spalva. Skirsnių ir eilučių numeravimas, kanoninių skaitinių nuorodos būdavo iškeliamos į paraštes. Galima sakyti, kad nekito ir triodžių teksto struktūra bei rubrikavimas. Raudona spalva parašytos rubrikos skirstė tekstą į savaites, savaitės dienas ir ryto/vakaro pamaldas. Tekste (arba rubrikos pabaigoje) sutrumpintai būdavo pateikiami sticherų², hirmų³ nurodymai.

1 Atsklandos ir ornamentinės užsklandos, kaip dekoro elementai, bus aptarti kitame skyrelyje.

2 Stichera (gr. *στίχηρόν* – eilutė) – Rytų krikščionių bažnytinės muzikos ir poezijos žanras, giminingas Vakarų Bažnyčios antifonai.

3 Hirmas (graiik. *εἶρημός* – ryšys, supynimas, eilė) – kanoninės stačiatikių giesmės pirmoji, įžanginė, strofa, susiejanti psalmę ir trumpus atliepus (bažnyt. slavų *пронарь*, gr. *προπάρσιον*), nusakančius minimą šventę ar asmenį.

Kiek ryškiau kito tekstų rinkinių (prologų, minėjų) struktūra. XV a. viduryje kiekvieno mėnesio skaitiniai, suprantami kaip atskiras kūrinys, buvo pradedami didžiąja rubrika ir inicialine raide, mažosios rubrikos ir inicialai tekstą dalijo mėnesio dienomis, o juose buvo įvardijama skaitymo data, teksto autorius, anotuojantis turinio pavadinimas, galėjo būti nurodyta švento asmens, kuriam skiriamas skaitinys, šventimo dienos data (kuri buvo ir skaitinio data). Panašiai buvo skirstomi ir homilijų tekstai (kiekvienai homilijai – mažoji rubrika). XV a. pabaigoje jungiant kelis kalendorinius skaitinius į vieną kodeksą, buvo bandoma apibendrinti jų tekstą ir struktūrą. Viena iš priemonių tapo jau minėtosios trijų lygmenų teksto dalijimo sistemos įvedimas. Tokiu būdu rinkinys (pvz., prologas trimis mėnesiams) jau turėjo vieną bendrą didžiąją rubriką, kurioje įvardijamas rinkinio pavadinimas ir nusakoma, kokiems mėnesiams jis skirtas. Dažnai tai buvo ir rubrika pirmajam mėnesiui. Kiti mėnesiai buvo pradedami mažesnėmis rubrikomis, o mažiausios rubrikos visą tekstą skirstė į jau minėtus kalendorinius skaitinius. Taip pradėjo formuotis paragrafai, pastraipos.

3. Pagalbiniai tekstai. Ankstyviausia pagalba skaitytojui, ieškant reikiamos informacijos, buvo tekstinė ir techninė. Pastarosios žymės liko *Mstyžiaus Evangelijoje* [18]. Tai įplovimai juostelėms ir jų likučiai, žymintys skyrių pradžia, palengvinę reikiamo teksto paiešką. Tokia pagalba buvo dažna knygoje lotynų kalba. Tačiau dažniausiai išlikusiuose egzemplioriuose nuo ankstyviausių laikų sutinkami įvairūs pagalbiniai tekstai.

Siekdami atkreipti skaitytojo dėmesį į tam tikras teksto vietas, kad palengvintų paiešką, rašovai naudojo kelias priemones. Seniausi pagalbiniai tekstai – paraštėse esančios santrumpos-nuorodos. Raudona spalva tekste buvo pažymimi minimų posakių ar minčių autoriai, dialogo dalyvių vardai, trumpiniu *mol* žymėta, kur rašomas aiškinimas, o trumpiniu *mol* nurodoma maldos vieta ir pan. Kartu su šiomis santrumpomis jau nuo XV a. pabaigos sutinkame ir tam skirtus ženklus. Vieni jų buvo nustatyti kanonu ir dažniausiai sutinkami apeigynuose, tipikonuose, nes žymėjo įvairaus rango bažnytines šventes. Pavyzdžiui, svarbiausioms, didžiausioms religinėms šventėms žymėti buvo naudojamas ženklas *raudonas kryžius rate*. Kiti ženklai labiau simboliški: pavyzdžiui, Jėzui Kristui pažymėti paraštėje buvo paišoma žuvelė (likusi iš tekstų graikų kalba), asketinių kūrinių rinkinyje, ties šv. Hilariono tekstu, paraštėje raudona spalva nupiešta vyskupo lazda su ją apsisivijusia gyvate. XVI a. pradžioje kai kurios nuorodos persikėlė į tekstą: tarkim, pirmąsias raides apvesdavo raudonos spalvos ratuku.

Aptariamojo laikotarpio pagalbiniais tektais galima vadinti ir jau minėtus, paraštėse pateiktus dalių, pamokslų ir pan. numerius, o viršutinėje ir apatinėje paraštėse – raudona spalva surašytus kanoninius nurodymus. Pastarųjų sąvadas liturginėse knygoje (pvz., *Sobornik, Месяцелов*), matyt, galime laikyti dabartinių **rodyklių** prototipais, kuriuose chronologiniu ir dalykiniu principais sugrupuoti kanoniniai nurodymai dvasininkams. Nuo XV a. pabaigos nurodymus stengiasi mažosiomis inicialinėmis raidėmis ir į skiltis surašytomis santrumpomis suformuoti į kelių grafų lentelę, kuri padėtų skaitytojui orientuotis ieškant reikiamos informacijos.

Analizuotose kirilika rašytose knygoje asmenvardžių, vietovardžių ir kt. rodyklių neaptikta. Tačiau apie tokias rodykles žinota, matyt, iš knygų lotynų kalba. Motiejaus Dešimtojo *Biblijos knygų sąvade* Jobo pranašystės pradedamos glosų, išdėstytų teksto paraštėse, sąvadu. Pradžioje surašyti vardų aiškinimai, toliau poromis surašytos pranašysčių frazės ir jų aiškinimas. Tekste aiškinamasis žodis pažymimas raudonos spalvos taškeliu, o paraštėje nurodomas ir jo numeris. Šiame kodekse dar pateikiami kai kurių frazių ir sunkesnių žodžių paaiškinamieji žodynėliai [41].

Vienas pirmųjų, ankstyviausių pagalbinių tekstų buvo **turinio** išvardijimas. Jis visada buvo kūrinių pradžioje. Šaltiniuose dažniausiai vadinamas *главы*. Anksčiausiai turinys aptinkamas prieš kiekvieną Evangeliją. Nurodomi jos metmenys, tokiu būdu tarsi supažindinama su teksto sandara ir pagrindinėmis temomis. XV a. viduryje turinį turi ir asketinių pamokymų rinkiniai, net jei jie sudaryti iš vieno autoriaus tekstų. Nuo XV a. pabaigos turiniai sudaromi ir skaitinių rinkiniuose. Tačiau jų turinys ir pateikimas priklauso nuo to, kaip buvo sudarytas kodeksas. Jei tai konvoliutas, tai turiniai pateikiami prieš kiekvieną kūrinių (knygą) atskirai. Nuo XVI a. pradžios kai kuriuose rinkiniuose turinys sudaromas vienas visam kodeksui ir yra traktuojamas kaip atskira kūrinių dalis. Tokio vientiso turinio patei-

kimas dar labai įvairuoja: pavyzdžiui, jei tai skaitomoji minėja trims mėnesiams, tai visi trys turiniai galėdavo būti surašyti vienoje vietoje, tačiau – kiekvienas atskirai. Kitas variantas – surašomi visi iš eilės, atskiriant kiekvieną mėnesį kaip kodekso skyrių, bet teksto dalių numeravimas visiems trimis mėnesiams išlaikomas ištinis [22; 1r–2r].

Tuo pačiu metu pasirodo ir pirmi viso kodekso turiniai, t. y. kelių kūrinių sąvadas. Pirmasis žinomas toks turinys buvo pateiktas Motiejaus Dešimtojo *Biblijos knygų sąvade*, trumpučėje pratarinėje suliginus knygą su bičių koriu: *И яко же пчела собирает со всякого цвета в един сот и изливает та яд сладку б тако и сия книгы изложены от всех в единую* [6, 1]. O antrasis – *Možės Penkiaknygės* [17] pabaigoje, prieš kolofoną: *Списана быс сия книгы беседа божия к великому прококу Моусею законодавцу. В ней же 1-я книга глеголемая бытєя. 2-я книга исход сыновь израелев из егупта сквоз черное море в землю обетованную. 3-я книга леввиты еже ес священначальники. 4-я книга числа изочтение сыновь израелев. 5-я книга девторономья сиреч моусеево второзаконье еже в немь писаны суды и оправдания.*

XIV–XV a. turinio tekstas komponuojamas kaip ir pagrindinis tekstas, tik naujos dalies pavadinimo pirma raidė rašoma raudona spalva. Jei tekstas buvo išdėstytas dviem skiltimis, tai ir turinio tekstas taip pat. XV a. pabaigoje greta spalvos pasitelktas ir erdvinis išdėstymas: tekstas rašomas viena skiltimi (kartais į ją sutalpinamos dvi loginės struktūros). Turiniai šiuose tekstų rinkiniuose formuojami taip pat priklausomai nuo knygos paskirties. Jei tai minėja, turinys būdavo sudaromas kalendoriniu principu, t. y. dėstant skaitinius pagal kalendoriaus dienas, kurios ir nurodomos turinyje.

Pratarmės, autoriniai įžanginiai tekstai visuose pilnai išlikusiuose kodeksuose randami nuo pat XV a. pradžios. Jų apimtis labai skirtinga – nuo puslapio iki kelių puslapių. Dažniausiai pratarinės sudarydavo kito asmens parašyti tekstai apie kūrinio autorių, aprašant jo gyvenimo istoriją ir nuopelnus. Tik po to buvo pateikiamas kūrinio turinys. XV–XVI a. sandūroje pasirodo rinkinio sudarytojo parašytos pratarinės visam kodeksui. Tekstai būdavo trumpučiai, pateikiami viename lape kartu su žemiau esančiu turiniu, t. y. kaip vienas elementas [6; 25].

Ankstyviausiuose kūriniuose buvo dar vienas elementas – **kolontitulas** (puslapio antraštė). Jis buvo rašomas viršutinės paraštės išoriniame kampe arba paraštės centre, dažniausiai raudonai. Kolontitulo tekstas, priklausęs nuo knygos turinio ir struktūros, labai įvairavo. Tai galėjo būti rašomas tiek turinį ar pavadinimą anotuojantis tekstas, tiek skaičius, žymintis knygos dalies eilę. Dažnai kolontitulo loginė frazė buvo skaldoma į dvi dalis ir rašoma abiejose lapų atvarto pusėse. Tačiau buvo ir nusistovėjusių dalykų. Jei tai Evangelijos, tai sutrumpintai buvo žymimas evangelisto vardas; jei tai Apaštalų darbai, tai lapo *verso* pusėje rašomas apaštalo vardo trumpinys, o gretimo lapo *recto* pusėje – laiško numeris arba adresatas [5]. XV a. pradžios *Abėcėlinio pateriko* [1] tekstai turėjo savos rūšies kolontitulą – kiekviename puslapyje jie buvo pažymėti raide, kuria prasidėdavo aprašomo šventojo vardas. *Giedamosios minėjos* lapo *verso* pusėje rašydavo žodį *месяц*, o lapo *recto* pusėje – jį įvardydavo [8; 9]. *Pamokymų rinkinyje* tokiu pačiu principu galėjo būti pažymima skaitinio kalendorinė diena ir skaitinio numeris [19]. Tik viename XV–XVI a. sandūros *Aiškinamajame apaštale* informacija buvo išdėstyta kitu būdu: viršutinėje paraštėje žymėtos pagrindinės knygos dalys, o apatinėje paraštėje – skyrių pavadinimai [2].

Nuo XVI a. pradžios kodeksuose esama ir raudona spalva parašytų **puslapio anotacijų**, kurios trumpa fraze nusakydavo pagrindinę kūrinio ar puslapio mintį. Pavieniais atvejais šios anotacijos panašėdavo į komentarą apie dėstomą turinį, minimą asmenį arba įvykį [24].

Kūrinys, kartais ir jo atskiros dalys, dažnai baigėdavosi **užsklanda**, ypač jei tekstas neužimdavo viso puslapio. Dažniausiai tekstas susiaurėdavo trikampi (vadinamąja *varnelė*). Trikampis būdavo sudaromas iš 3–22 žemyn rašomų ir vis trumpėjančių eilučių, o smaigalyje eilutę sudarė nepilnas žodis ar net viena raidė. Trikampio dydis priklausė nuo likusio perrašyti teksto ir turimo puslapio tuščios erdvės santykio. Kartais trikampio kraštus dekoruodavo rudo rašalo ir (arba) raudonos spalvos brūkšneliais, taškeliais, o pabaigą puošdavo iš skyrybos ženklų sudarytu ornamentu. Kitas dažnai pasikartojantis variantas – kai tekstas tarsi „subėga“ į rankoje laikomą taurę. Kartais užsklandos tekstas buvo rašomas taip, lyg sudarytų geometrines figūras, kartais plunksna braižė Golgotos kalno simbolių [26]. Užsklandų puošyba ypač įvairuoja XVI a. pradžioje. Neretai knygos baigiamos apibendrinamąja

fraze ir padėka, o jų tekstai pritaikyti prie viso kūrinio turinio. Pavyzdžiui, užbaigus mėnesio giedamąją minėją raudonai parašyta: *Конец мѣсяцу тому. Слава свершителю богу. Аминь* [10]; užbaigus Grigaliaus Nazianziečio kūrinį – malda už visus Bažnyčios Tėvus [11, 464v–456r] ir pan.

Išliko ir 31 **kolofonas**. Ankstyviausi knygos metrikos tekstai buvo rašomi po pagrindiniu tekstu, palikus kelias tuščias eilutes. Nuo XV a. pabaigos kolofonai dažniausiai būdavo pateikiami atskirame lape kaip kūrinio savarankiška dalis. Tekstas visada buvo pradedamas nors ir nedidele, tačiau inicialine raide. Tai tarsi antraštinio puslapio užuomazga. Kolofone buvo pateikiama bendroji informacija apie knygos perrašymo istoriją: kūrinio pavadinimas ir autorius, data (trukmė) ir vieta, kur knyga buvo perrašyta, kuris valdovas ir (ar) Bažnyčios hierarchas valdė, nurodomas kodekso užsakovas (detaliai įvardijant pareigas, kartais – ir jo kilmę), dažnai nurodomas šventasis globėjas (perrašymo vietas?), kam skirta knyga, skriptorius. Kolofono tekstas dažniausiai užbaigiamas prašymu perskaityti kūrinius ir nepykti už klaidas, padėkojama Dievui už pagalbą. Kartais keliomis eilutėmis žemiau išreiškiamas džiaugsmas pabaigus darbą. Kolofonas buvo parašomas dviem variantais: kaip paprastas tekstas arba kaip užsklanda – trikampiui, o puošiamas tokiomis pat detalėmis.

Jau XVI a. pradžioje didikų užsakymu perrašytuose puošniuose maldynuose buvo antraštinio lapo prototipas. Kadangi dar vyraudavo atskiro kūrinio kaip atskiros kodekso dalies supratimas, tai ir antraštinis lapas vietoj puošnios rubrikos būdavo parengiamas atskiram kūriniui. Tokiu galime vadinti Goštauto *Maldyno* 1-ąjį lapą, kurio svarbiausias elementas – puošniai dekoruotame stačiakampyje nupieštas skydas, o jame įrašytas lotyniškų maldų rinkinio pavadinimas *Chypeus spiritualis anime devote contra adversa et insidias* [30, iliustr. 37]. Labai panašus, tik dar puošniau dekoruotas (angelų prilaikomais Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės herbais) antraštinis lapas puošia Žygimanto Senojo *Maldyno* antrąją dalį [31, 103–105, iliustr. 12]. Tačiau tas pats kūrinys šiame *Maldyne* turi ir įprastą knygos lotynų kalba incipitą, pradedantį kūrinį. Tokiu būdu šis kūrinys turi dvi antraštes.

4. Knygos puošyba ir iliustracijos. Beveik visi išlikę rankraštinų knygų egzemplioriai buvo daugiau ar mažiau dekoruoti. Aptariamus puošybos elementus galima suskirstyti į dvi grupes: tuos, kurie tekstą iliustruoja, ir tuos, kurie jį puošia. Iliustruojantys elementai skirstomi į miniatiūras, schemas, lenteles, grafikus, žemėlapius, piešinius. Puošybos elementams galima priskirti raštą, kuriuo knyga parašyta, atsklandas, rubrikas, inicialus. Tyrime šie elementai nagrinėjami kaip knygos struktūros dalys, o detalus meninis miniatiūrų, kitų puošnių elementų nagrinėjimas paliekamas menotyrimams. Dažnai tie patys elementai (pvz., miniatiūros) ir iliustruoja, ir dekoruoja kodeksą.

Iliustruojantys elementai. Seniausi tekstą iliustruojantys elementai – **miniatiūros**. Išlikusiose kirilika parašytose knygosose jos sutinkamos Tetraevangelijoje ir psalmynuose, knygosose lotynų kalba – maldynuose. Didžiausią skaičių miniatiūrų turi du Psalmynai: XIV a. pabaigos *Kijevo psalmynas* [42] ir XVI a. pradžios *Aiškinamasis psalmynas* (127 miniatiūros) [3]. Miniatiūromis su gausiai dekoruotais rėmais papuošti LDK valdovų Aleksandro, Žygimanto Senojo, Bonos bei LDK kanclerio Alberto Goštauto *Maldynai*, specialiu užsakymu kurta *Peresopnicos Evangelija* [46].

Iki pat XVI a. antrosios pusės LDK rankraštinų knygų bizantinio stiliaus miniatiūros perteikia dėstomo įvykio vaizdinę versiją, todėl jose dažniausiai vaizduojamas tas pats siužetas. Jam papasakoti naudojami tie patys vaizdai, čia nėra dailininko kūrybinės interpretacijos. Nuo Antikos laikų priimta, kad autoriaus ar knygos užsakovo atvaizdas puoštų knygos pradžią, todėl Evangelijos pradedamos evangelistų, rašančių tekstus, portretinėmis miniatiūromis. Apaštalu darbų rinkiniuose vaizduojami šventieji apaštalai, aiškinantys Šventąjį Raštą. Be paties vaizduojamo įvykio, šiose miniatiūrose atsispindi visa veikėjų aplinka – interjerai (patalpos, kuriose rašoma), architektūrinės detalės (pvz., miesto vaizdai) arba peizažai (pvz., ola), – kuri perteikiama pasitelkiant tam metui būdingas priemones ir stilistiką. Ankstyviausioji taip iliustruota knyga – *Laurušavo Evangelynas*, turintis net 18 miniatiūrų, vaizduojančių Arkangelą Mykolą, evangelistą šv. Joną, kitus evangelinius pasakojimus [16]. Vėlesniuose, XIV a. pabaigos, kodeksuose pasitelkiami zoomorfiniai motyvai ir pynės, kurios arba užpildo vaizduojamos šventyklos sienas (*Mstislavlio psalmyne* [44] tokios šventyklos viduryje, kambarelyje, sėdi šv. Sava su knyga ant kelių) arba jų pagalba šventykla pavaizduojama stilizuotai (*Smolensko psalmyne*) [23].

Dažname psalmyne tapomas karalius Dovydas ir jo istorija, miniatiūrose, priklausomai nuo psalmės, vaizduojamos atskiros temos.

Miniatiūros buvo tapomos ant atskiro lapo *verso* pusės, prieš tai paliekant vieną tuščią lapą arba to paties lapo *recto* pusę. Keliuose kodeksuose tokios puošnios miniatiūros turi specialią apsaugą – į popieriaus lapą karpinių kraštine įrėmintą šilko medžiagą. Psalmynų miniatiūros išsiskiria tuo, kad buvo tapytos viename lape, tačiau dažniausiai sudarytos iš kelių (2–6) dalių, vaizduojančių skirtingus siužetus⁴. Tik trijuose kodeksuose miniatiūra užima ne visą lapą. Tai jau minėtas *Laurušavo Evangelynas* ir šv. Luko miniatiūra, nupaišyta po dviem 5 eilučių skiltimis. Antrasis atvejis – tai XVI a. pradžios kodekso miniatiūra, vaizduojanti apaštalą šv. Joną ir jo mokinį šv. Prochorą. Ji užima tik dalį vienos skilties [4, 368]. Trečias kodeksas – *Radvilų metraštis*, kuriame miniatiūros pašytos teksto viduje [47]. Kitas miniatiūrų dėstymo variantas – kai naratyviniai, turintys realaus gyvenimo scenų, vaizdų, siužetai išdėstomi visos knygos paraštėse (*Kijevo psalmyne* [42]). Ukrainiečių kilmės menotyrininkas A. Grabaris tokias miniatiūras priskiria graikiškų IX–X a. psalmynų kopijoms [33, 158]. Kodeksuose esančiose miniatiūrose dažnai raudona spalva arba rudu rašalu būdavo paliekami įrašai, kurie įvardija vaizduojamus asmenis arba anotuoja siužetus.

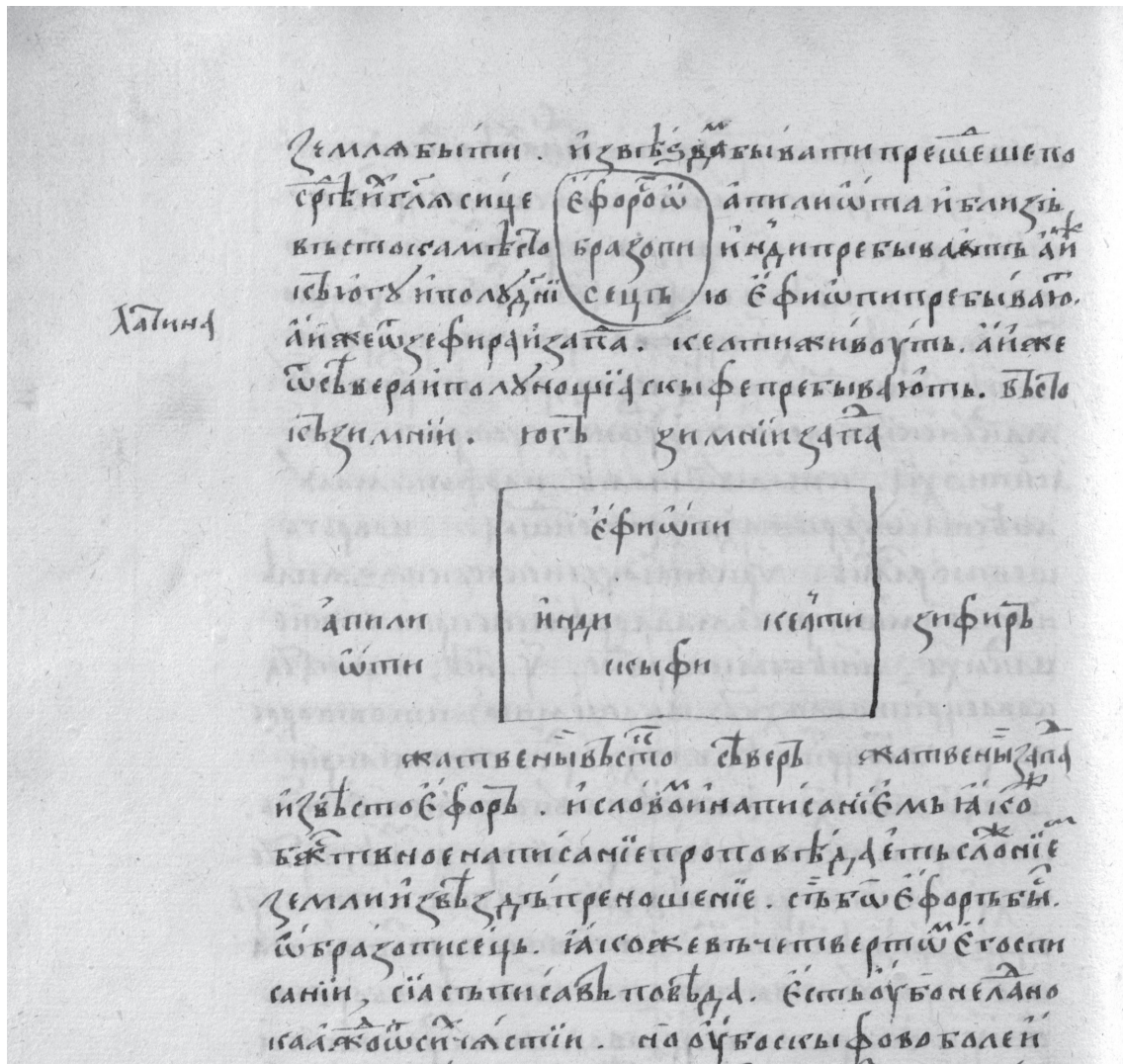
Vilniuje išlikusiose *Tetraevangelijose* [27; 28] ir *Aiškinamojoje palėje* [4, 368r] rastos evangelistų miniatiūros labai panašios. Poroje Evangelijų pastebėtas skirtumas – evangelistai sėdi pasisukę į skirtingas puses. Panašumų tarp Motiejaus Dešimtojo sudaryto sąvado ir *Aiškinamojo psalmyno* miniatiūrų siužetų bei jų atlikimo būdų pastebėjo ir M. Nikolajevs [44, 102, 104, 106]. Tikėtina, kad šioms iliustracijoms taip pat buvo naudojami šablonai.

Vėlyvaisiais viduramžiais ikonografija prarado savo vaizdinės kalbos, lygiagrečios žodinei, statusą [33, 10]. Ji tapo nebevaldi kolektyvine krikščionių tradicijai, bet vis labiau priklausė nuo dailininkų valios ir talento. LDK šios permainos pirmiausia sutinkamos knygose lotynų kalba. XV a. pabaigoje jų miniatiūrose imti vaizduoti realūs asmenys – Vladislovas Jogailaitis, Aleksandras, XVI a. pradžioje – Žygimantas Senasis, Bona, Albertas Goštautas. Asmeninių maldynų miniatiūrose atsispindėjo ir LDK valdovų remiama religinė programa. Puošybės elementuose vaizduojami šventieji, globoję LDK ir Lenkiją: pvz., šv. Brigita, išpranašavusi Vokiečių ordino pralaimėjimą, ir šv. Adalbertas Vaitiekus (miniatiūros A. Goštauto *Maldyne* [30, iliustr. 50, 52]).

Spausdintų knygų įtaka miniatiūroms bei atskiriems puošybės elementams pastebima XVI a. pradžioje. Lenkų menotyrininkai pastebėjo, kad kai kurios miniatiūros jau minėtuose maldynuose turi panašumų su Albrechto Dürerio grafikos darbais [30, 14–17 ir kt.].

Kitas iš ankstyvosios krikščionybės perimtas iliustruojantis elementas – **lentelių** formos astrologiniai kalendoriai. Seniausias toks išlikęs pavyzdys – rato formos lentelė XIV a. pabaigos *Lucko psalmyne* [40, 17, iliustr. 2]. Nubraižyta prieš pirmąją Dovydo psalmę (kodekso pradžios nėra), ji užima pusę puslapio. Lentelę sudaro 8 ratai, suskirstyti mažesniais laukeliais, kuriuose surašyti skaičiai kirilika. Paskutiniojo rato tuščioji dalis papuošta geometriniu ornamentu. Grafiškai šis kalendorius panašus į Izidoriaus Seviliečio (*560–†636 m.) sudarytą kalendorių [33, 275–277, iliustr. 160]. Carlos Verdiani [40] bandė šią diagramą lyginti su skandinavų runų kalendoriumi, tačiau iki šiol šios lentelės turinys ir paskirtis nėra išaiškinti. Kitą lentelių grupę enciklopediniuose veikaluose sudaro kalendorinės lentelės, skirtos įvairiems metų ir švenčių skaičiavimams. Jos paprastai braižomos raudona spalva ir pateikiamos atskirai arba kelios sugrupuojamos kartu ant atskirų lapų tarp teksto. Tokiu pavyzdžiu laikytume XVI a. vidurio rinkinį, kuriame įkomponuota visa grupė Velykų šventės apskaičiavimo lentelių, puoštų smulkiais geometriniiais ornamentais, pateiktų su trumpais įvardijimais, paaiškinimais [45, 99–103]. Lentele, matyt, galima vadinti ir šv. Jono Klimako (Kopėtininko) knygoje vaizduojamas kopėčias, simbolizuojančias žmogaus dvasinio tobulėjimo žingsnį [45, 112]. Tarp šių kopėčių pakopų

4 Toks vaizdavimas, matyt, sietinas su freskų tapyba. Vincento Smakausko nukopijuotose Trakų pilies freskose (XV a. pr.) kai kurie siužetai ir jų vaizdavimo būdas labai panašūs į psalmynuose esančių miniatiūrų vaizdavimo būdą.

1 pav. Žemėlapis. LMAVB RS, F19-77, lap. 18v

surašytasis tekstas sudaro knygos turinį. Pirmoji tekstą aiškinanti ir iliustruojanti lentelė nubraižyta raudona spalva XVI a. pradžios *Izmaragde* [13, 683v]. Ji pateikiama ir su trumpu įvardijimu-paaiškinimu. Tame pat kodekse pateikiamos **schemos**, kurios turėjo grafiškai ir lakoniškai skaitytojui paaiškinti šv. Jono Damaskiečio tekstus apie pasaulio sandarą, gyvųjų organizmų klasifikaciją pagal tam tikrus požymius ir kt.

Kodeksuose rastas ir vienas tekste įterptas **žemėlapis**. Deja, perteiktas labai schematiškai. Tai vieno pirmųjų žinomų kartografo, Aleksandrijos graiko, krikščionio, žinomo Kosmo Indikopleusto (Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης, VI a.) vardu, sudaryto žemėlapiu kopija (1 pav.). Autorius manė, kad Žemė plokščia, tad vaizdavo ją stačiakampiu, o joje buvo keturi kontinentai, kuriuose toliausiai gyveno 4 tautos: keltai – vakaruose, skitai – šiaurėje, etiopai – pietuose ir indai – rytuose. Virš brėžinio nurodomos pasaulio šalys (šiaurė, pietūs, vakarai); šias nuorodas galime laikyti žemėlapiu legenda. Tekste Kosmas paaiškina, kad cituoja kito autoriaus – graiko Eforo (Εφορος, *405–†330 pr. Kr.) – knygą [32, 145–149]. Beje, Kosmo Indikopleusto kūrinuose [14; 15] paliekama vietos ankstyviausiems galiams **piešiniam**, o greta tuščių plotų surašomos menkutės legendos, įvardijančios būsimo piešinio objektą (pvz., *ветрелонь* – šernas? raganosis?) ir pan.

XVI a. vidurio burtų-astrologinio rinkinio paraštėse randame rudu rašalu pavaizduotus simbolinius zodiako ir planetų ženklus, kelis neišaiškintus nedidelius piešinius-ženklus [48]. Virš zodiako ženklų raudona spalva parašyti pavadinimai. Minėtame enciklopediniame rinkinyje pateikiama daugiau iliustracijų, skelbiančių to meto mokslines žinias: tai schema, vaizduojanti keturis pagrindinius elementus – žemę, orą, vandenį ir ugnį; visatos sandaros brėžinys⁵.

Dar vienas įdomus atvejis – maža teksto iliustracija greta jį pradedančios atsklandos. Skaitinio, skirto Švč. Dievo Motinos apsireiškimo Konstantinopolyje šventei, pradžia papuošta plunksna pieštu biustu su aureole, numanomai vaizduojančiu pačią Švč. Dievo Motiną. Piešinys labai primena renesansinius Antikos veikėjų portretus inicialinėse raidėse.

Puošybės elementai. Knygos puošyba, laikui bėgant, kito, tačiau pagrindiniai elementai išliko tie patys: inicialinės raidės, rubrikos, atsklandos, o taip pat ir teksto rašto dailumas. Puošnumo gausą lėmė knygos paskirtis (skirta liturgijai ar skaitymui), priklausomybė bažnytinei institucijai (pvz., vienuolynui) ar asmeniui. Dažnai atskiro kodekso dekoru stilių lemdavo ir tai, kaip buvo puoštas protografas. Rašovas galėjo iliustruoti ne tik savo meto stiliumi, tačiau galėjo ir kopijuoti egzempliorių, esantį prieš akis, – viskas priklausė nuo iliuminatoriaus meistriško ir užsakovo (globėjo) pageidavimo. Tad kiekvienos knygos puošyba labai nevienoda: kai kurios tik papuoštos kiek įmantresne rubrika ir vienu kitu didžiuoju inicialu, o kitos turi visus išvardytus puošybės elementus – ir ne po vieną. Aptariamuoju laikotarpiu rankraštines knygas kirilika puošė bizantiniu-teratologiniu, Balkanų, neobizantiniu stiliais. Išlikusioms knygoms lotynų kalba būdinga renesansinė puošyba.

Raštas ir rubrikos. Kodekso puošnumas, dailumas, bendras jo estetiškas vaizdas ne visada priklausė tik nuo dekoru elementų gausos. Kai kurios knygos, nors papuoštos labai menkai, atrodo labai dailiai, gražiai ir tvarkingai: bendrą knygos estetinį vaizdą lėmė rašto taisyklumas, dailumas. Tai ypač būdinga ankstyviausiojo laikotarpio kodeksams. Nuo XV a. pabaigos rašto dailumas knygose ima įvairuoti, o kai kurie egzemplioriai perrašyti labai atsainiai. Tuo pačiu metu atsiranda ir naujovių: imta varijuoti teksto spalvomis. Norėdami pagyvinti, pajavairinti teksto vaizdą, rašovai įvesdavo atvirkštinių principų: jei tekstą rašė raudona spalva, tai pirmąją žodžio raidę įrašydavo rudu rašalu. Išskirtinis pavyzdys, matyt, davęs impulsą ir kitiems skriptoriams, – Motiejaus Dešimtojo *Biblijos knygų sąvadas*. Jį rašant, pakaitomis naudotas ne tik tamsiai rudas rašalas ir raudona spalva, bet taip pat ir auksas bei mėlyna spalva. Visos jos turėjo savo paskirtį: Jėzaus Kristaus žodžiai ir pamokymų citatos iš Senojo Testamento buvo rašomi auksu [44, 144]; mėlyna spalva buvo žymimos remarkos tiesioginėje kalboje. XVI a. pradžioje rašalo spalvomis žaidžiama ir rašant pintines rubrikas: raidės gerokai išdidintos, kai kur rašoma tik raudona spalva arba auksu [7; 21; 29], kai kur spalvos dar kaitomos, pavyzdžiui, trys raidės mėlynos, viena spalvinta auksu. XVI a. vidury rubrikas ir inicialus imta rašyti ne tik raudona, bet ir mėlyna [12] ar žalia spalva. Kartais auksu rašė ne tik didžiąsias rubrikas, bet ir kanoninius nurodymus. Mažiau puoštuose kodeksuose tiek rubrika, tiek inicialinės raidės buvo surašytos pusiau ustavu, tik be jokių dekoratyvių detalių – kiek didesnio dydžio raidėmis, nei surašytas visas tekstas.

Atsklandos. Stilių kaitą ryškiausiai atspindėjo atsklandos ir inicialai, jiems naudoti ornamentai bei jų atlikimo būdai. Visos išlikusios atsklandos yra stačiakampio formos, su viduje išpaisytais ornamentais ir augaliniais motyvais, pumpurais puoštais išoriniais rėmais (arba be jų, formą sudarant tik iš naudotų ornamento elementų). Atsklanda kūrinio pradžioje buvo pašoma įvairiai. Įprastai ji buvo teksto pločio, tačiau jei tekstas buvo išdėstytas dviem skiltimis, atsklanda buvo vienos (pirmosios, pradedančios) skilties pločio. Dažniausiai tokios atsklandos sutinkamos teratologinio stiliaus bei pavieniuose XV a. pabaigos kodeksuose. Kartais viename egzemplioriuje galėjo būti ir skirtingo meninio lygio atsklandų: pirmosios atliktos meistriskai, puošniai, o vėliau jų meninis lygis menksta, ar net paliekama tuščia vieta. Visu aptariamuoju laikotarpiu jau buvo nusistovėjusi atsklandų hierarchija: kūrinį pradėdavo didžiausia, puošniausia atsklanda, vėliau sekdamo mažesnės, dalijančios tekstą į smulkesnius skyrius. Gryno bizantinio stiliaus (su tiksliais geometriniais ornamentais, aiškiai pieštais

5 Kitas publikuotas pavyzdys, žr.: [45, 105].

augaliniais, gyvūnų ir žmonių vaizdais viduje) kodeksų neliko. Tačiau iki pat XVI a. antrosios pusės liko šiuo laikotarpiu susiformavusios mažosios atsklandos. Jos buvo sudaromos iš paprasčiausių geometrinių motyvų: gyvatėlė, zigzagas, mažos apskritimų puselės, kampeliai, besikeičiančių vertikalių ir horizontalių brūkšnelių seka, siauros pynės ir kt. Tokios atsklandos forma – siaura juostelė, dažniausiai užsibaigianti koku augaliniu motyvu (pvz., šakele), kurį laikui bėgant ėmė keisti gyvio galva. Taip pynės tapo *gyvatėlėmis*, *drakonais* (nuo graikiško žodžio *δράκων* – gyvatė).

Ankstyviausiu aptariamuoju laikotarpiu LDK gyvavo mišrus bizantinis-teratologinis stilius. Iš bizantinio stiliaus buvo likusi architektūrinė atsklandų forma, atsklandų puošyba augalo lapeliais, pumpurais, žiedais, ūgliais, retais atvejais – visa augalo šakele. Viršutinio rėmo centre buvo piešiama augalo, gyvūno figūra; dažnai pasitaikantis motyvas – du paukščiai. Atsklandose buvo suformuojami tarpai (tiek viduje, tiek apatinėje linijoje), kuriuose įrašydavo kūrinio pavadinimą. Matyt, iš Vakarų Europoje paplitusio romaninio stiliaus, bėgant amžiams, buvo perimti ir kai kurie modifikuoti ornamentų elementai. Juostos, šakelės persipina, susilieja su gyvūnų, kartais su žmogaus kūno elementais, įgydamos fantastinių gyvūnų ar augalų pavidalus. Nebeliko aiškių geometrinių formų ir rėmų. Dažniausiai buvo piešiama raudona arba mėlyna spalvomis, paliekant susidariusias erdves baltas (arba pergamento spalvos), puošiama švelniai geltona spalva, juodais rateliais, fonas dažomas mėlyna, raudona arba žalia spalva. Ryškiausi bizantinio-teratologinio stiliaus pavyzdžiai, puikiai iliustruojantys visus to meto puošybos elementus, ornamentinius geometrinius motyvus, spalvinę gamą – tai *Smolensko psalmynas* [23], *Mstyžias Evangelija* [18], *Romos paterikas* [20]. M. Nikolajevs šiuo stiliumi apipavidalintas knygas priskiria Kijevo Rusios palikimui [44, 17–76].

Iš Balkanų atvykstančių metropolitų atvežtos knygos paskleidė ir naują apipavidalinimo stilių, kuris literatūroje vadinamas *Balkanų* – persipynimų ir pynių – stiliumi. Pagrindiniai jo ornamentų motyvai: persipynę apskritimai ar ovalai, nesibaigiančios aštuoniukės, viena ar dviem eilėmis ir pan.; arba vadinamojo arabiško rašto ornamentai. Vienų ornamentų rėmai matomi, geometriniai, kitų tik menami, t. y. stačiakampis suformuojamas iš pačių perpintų figūrų. Nors literatūroje teigiama, kad šiuo stiliumi knygas imta puošti nuo XV a. pradžios, vis dėlto tarp likusių nagrinėtų LDK egzempliorių Balkanų stiliaus atsklandas randame tik XV a. pabaigoje⁶. Jau tuo metu šias atsklandas pagal atlikimo būdą galima suskirstyti į kelias grupes. Ir ši įvairovė išsilaikė iki pat XVI a. trečiojo ketvirčio.

Pirmajai grupei priskirtume įvairiaspalvius ornamentus, dažytus raudona, geltona, žalia, mėlyna, rusva spalvomis. Geometrinių figūrų dvigubas kontūras paišomas raudona spalva, tačiau jo erdvė paliekama balta. Ornamentų vidus dažniausiai užpildomas spalvota tempera, kuri liejasi tarsi akvarelė. Pavieniais atvejais ornamentų vidus užpildytas įvairiaspalvėmis plonytėmis linijomis (tarsi mėgdžiojant grafikos darbus?). Nuo XVI a. 3-io dešimtmečio ornamentų spalva nebe vientisa. Susidaro įspūdis, kad net dedant spalvą uždedamas dar vienas šablonas, kurio vietoje lieka popieriaus spalvos mažos ornamentinės figūros.

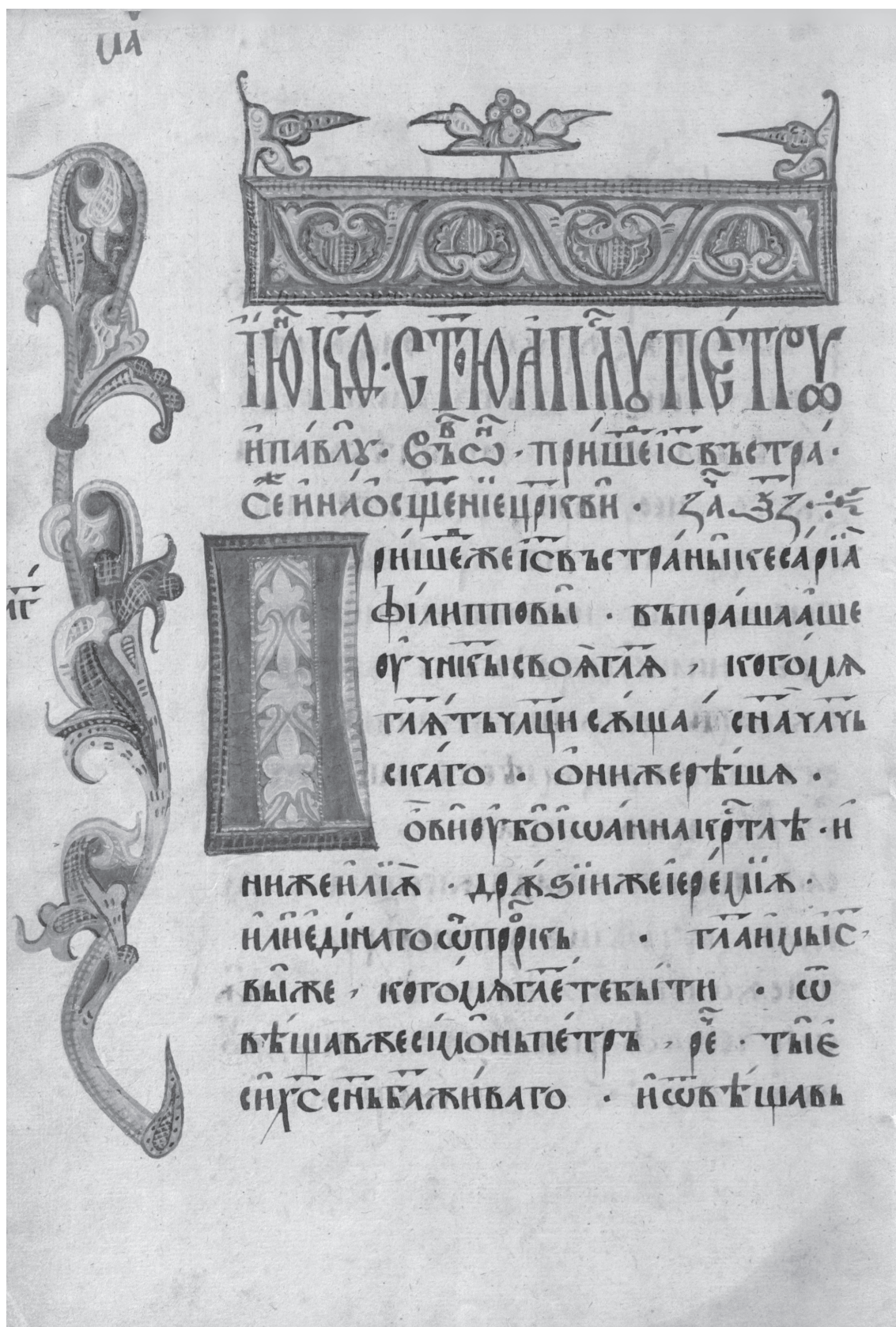
Antrą grupę sudaro tik raudona spalva paišytos atsklandos, sudarytos iš perpintų geometrinių figūrų kontūrų⁷. Tai, matyt, galime vadinti XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje pasirodžiusia LDK rankraštinės knygos puošybos naujove. Toks atsklandų tipas sutinkamas tik skaitiniams skirtose knygose.

Mažosiose atsklandose išlieka senasis bizantinis, kiek pajavairintas motyvas: riesčių, vertikalių ir horizontalių brūkšnelių, kitų geometrinių elementų kaita; iš brūkšnelių sudaryti zigagai, kurių viduje – rudo rašalo taškeliai; lyg išpintos gyvatėlės ir pan.

Likę knygų egzemplioriai liudija, kad Europos Renesanso įtakoje nuo XV–XVI a. sandūros LDK teritorijoje atgimsta neobizantinis stilius. Vėl ima kartotis geometrinių formų ir augalinių motyvų, gyvūnų figūrų, tačiau ornamentuose spalvos jau atskiriamos kontūru, o spalvų pertvaros sukuria reljefiško poįtį. Dar viena naujovė, virtusi LDK knygų puošybos ypatybe – iš Vakarų Europos

6 Tai, matyt, galima sieti su aktyvia asketinės literatūros sklaida.

7 Rasti 2 XV a. pab., 7 XVI a. pr. ir 2 XVI a. vidurio kodeksai, kurių didžiosios atsklandos suformuotos tik iš geometrinių figūrų kontūrų.

2 pav. Neobizantinio stiliaus puošyba. LMAVB RS, F19-28, lap. 28v

iluminatorių nužiūrėtos didelės, dekoratyvios augalų šakos, tarsi įrėminančios tekstą, suformuojančios jo bordiūrą (2 pav.). Šiuo stiliumi dekoruojami Evangelijų, Apaštalų darbų ir psalmynų puošniausieji egzemplioriai. Pirmi tokie pavyzdžiai – *Sanguškę sinodikas* [21] ir Motiejaus Dešimtojo *Biblijos knygu sayadas* [44, 2–3]. Didžiosios atsklandos apibrėžtos stačiakampio ar kvadrato rėmu, yra įvairiaspalvės, dažnai auksuotos arba paišytos ant auksinio fono. *Peresopnicos Evangelijoje* [46] šios puošnios atsklandos beveik susilieja su teksto rėmu, gausiai puoštu augaliniais motyvais. Toje pačioje knygoje galėjo būti tiek neobizantinio, tiek Balkanų stiliaus atsklandos. Neobizantinio stiliaus knygose mažosios atsklandos dvejopos: vienos išlaiko Balkanų stilių, o puošniose knygose šios atsklandos turi siaurą rėmelį, pačios yra spalvingos. Pasirodo pirmosios vertikalios atsklandos, dalijančios tekstą ar lentelę į kelias dalis [44, 91].

Nuo XVI a. pradžios knygose atsiranda didžiosios atsklandos, kurios paišytos be šablono, nelabai įgudusia ranka. Jose pieštas augalinis, geometrinis arba mišrus motyvas labiau panašus į nužiūrėtą, perpieštą spaudos, grafikos darbą, dažnai pagražintą spalvomis. Galima teigti, kad nuo XV a. knygų puošyba klestėjo, buvo naudojama stilių ir technikos įvairovė.

Inicialai. Inicialinė raidė taip pat pradėdavo pagrindinį tekstą. Jos stilius tiksliai atitikdavo atsklandos stilių. Tad bizantinio-teratologinio stiliaus knygose dekoratyviausios inicialinės raidės puošė pradžią, jos būdavo įlietos į tekstą arba rašytos greta jo, apimdamos 4–6 teksto eilutes. Raidėse persipynę augaliniai, zoomorfiniai ir antropomorfiniai elementai. Kontūras apvestas dažniausiai raudona arba mėlyna spalva. Būdinga šio meto stiliui tai, kad raidės formą dažniausiai perteikia ne pats raidės piešinys, bet raidės fonas. Nuo XIV a. Rusios ir LDK teritorijoje teratologinis stilius igauna naują motyvą – imta vaizduoti žmogaus figūreles. *Mstyžians Evangelijoje* liko 300 inicialinių raidžių, tarp kurių ir pora buitinių vaizdų: valstietis su naminiu paukščiu, kasantis žmogeliukas ir pan. [18]. Rasta ir viena inicialinė raidė – O – su istorine miniatiūra [23, 297v.]: raidė tarsi suformuoja kambario erdvę, kurioje sėdi ilgabarzdis asmuo. Vienoje rankoje jis laiko stilių (plunksną?), o kitoje – atverstą knygą. Mažesnieji inicialai buvo vos didesni nei kitos eilutės raidės – išvedžioti stora raudonos spalvos linija.

Nuo XV a. pradžios inicialines raides rašant Balkanų stiliumi dar nėra nusistovėję raidės puošimo elementai. Dažniausiai tai tik raudona spalva rašytos ir kiek padidintos raidės, labai santūriai – taškais ir plunksnelėmis – puošti inicialai. Kai kuriuose egzemplioriuose raidė dar turi ir bizantinių elementų, perpynimų, o kartu ir pailginimų, dar netapusių augalinėmis šakelėmis. Raidės puošiamos juodais taškeliais, plunksnelėmis. XV a. pabaigoje inicialų puošyba jau nusistovėjusi: tai plona plunksna raudona spalva parašytos raidės su ornamentinėmis linijomis (mokslo literatūroje rusų kalba šie inicialai vadinami *тонкие* – laibi, ploni, subtilūs). Tuo metu išsivyravo raidžių hierarchija. Visų jų puošybai įtakos turėjo ir kūrinio turinys, tad raidės skyrėsi dekoro gausa. Didžiausi puošnių knygų inicialai sutinkami dviejų rūšių. Jei knyga skirta liturgijai, inicialinė raidė būdavo beveik teksto dydžio, spalvinga. Kartais – tik perpinto dvigubo raudono kontūro, puošta smulkiomis spalvotomis detalėmis. Tačiau dažniausiai (tiek liturginėse, tiek skaitinių) knygose sutinkami *laibieji* inicialai. Jie rašomi greta teksto, apima 4–7 eilutes. Vakarų Europos įtakoje šios raidės pradėtos puošti augalinėmis šakelėmis, išstętomis arba susuktomis vingriomis linijomis. Raides rašė raudona spalva, o kai kuriuos puošiančius elementus – rudu rašalu. Raidės būdavo laibos, gausiai puoštos taškeliais, stambiais taškais, užraitymais, į jų vidines erdves kartais įrašomos greta esančio žodžio raidės. Tačiau jei turinys asketinis, tai visos inicialinės raidės puoštos labai menkai arba visai nepuoštos. XV a. pabaigoje pasirodo pavienės labai storo brūkšnio į spausdintas panašios raidės. Vidurinė inicialinė raidė būdavo kiek didesnė už mažiausiąją, apimdavo 2–3 eilutes, vos puošta arba visai be puošmenų, dažnai įleista į tekstą. Mažiausia inicialinė raidė buvo vos didesnė už kitas teksto raides, pačiame tekste įrašyta raudona spalva ir be jokių puošybos elementų. Vidurinė ir mažiausia inicialinės raidės nekito iki XVI a. antrosios pusės.

Nuo XV–XVI a. sandūros pasirodžiusios inicialinės neobizantinio stiliaus raidės išsiskiria puošnumu, dažnai naudojamu auksavimu, teratologiniais motyvais. Šie inicialai įvairūs dydžiu, forma, spalvomis. Vieni jų apima beveik visą puslapio tekstą, kiti vos įlieti į jį. Inicialai dažnai pratęsimi iš augalų, gėlių šakų suformuotų teksto rėmų, arba įrašyti stačiakampio rėme, apima 4–6 eilutes. Ypatingai puoš-

niame Motiejaus Dešimtojo rašytame kodekse tokių puošnių, auksuotų inicialų yra net 250, kai kur viename puslapyje jų nupiešta net septyni.

XVI a. viduryje inicialines raides, kaip ir atsklandas, imta ir savaip puošti, pridėdant įvairių geometrinį elementų. Nuo XV a. pabaigos rašovai nevengė ir taip vadinamų „proto išdaigų“ (groteskų). Jos sutinkamos ne tik skaitinių knygose, bet ir bibliniuose tekstuose. Skriptoriai inicialines raides paversdavo paukščiais, įpaušydavo veidus; raidės papuošimai panašėjo į stilizuotą žmogų ar gyvūną; raidės buvo sudaromos iš sukomponuotų įvairių elementų [20, 235v]⁸.

Dar vienas puošybos elementas – raudonos spalvos **ornamentinės figūros** teksto paraštėse. Jų paskirtis – padėti pastebėti naują svarbų kūrinių skyrių, akcentuoti tekstui parašytą pastabą ir pan. Dažnai tai būdavo įvairiai pašytos mažos rankelės (manikulos), nukreiptos į reikiamą vietą. Kartais paraštėje nupaišyta ranka tarsi laikė taurę, kurioje buvo surašytos pastabos. Rubrikatorius ar rašovas ornamentines detales galėjo nupiešti ir šiaip, tikėdamasis, kad įrišant jos bus nupjautos.

Išvados. Išanalizavus vidinės sandaros elementus ir jų raidą, galima teigti, kad nagrinėjamoju laikotarpiu rankraštinė knyga LDK tapo vientisu organizmu – su sava architektonika, vidiniais ir išoriniais struktūros elementais, pritaikytais kiekvieno tipo knygai, nusistovėjusia jų hierarchija. Dėl knygų, parašytų kirilika ir lotyniškais rašmenimis, koegzistencijos jau nuo XV a. antrosios pusės ėmė formotis savita LDK knygos kultūra. Išskirtiniais LDK rankraštinės knygos vidinės struktūros požymiais galima laikyti ypatingai plačius teksto laukus bei neobizantinį dekorą, paveiktą Vakarų Europos meno. Knygų dekoru detalės ėmė atspindėti epochos pasaulėjautą. XVI a. pradžioje LDK kodeksą imta suvokti kaip vientisą vienetą tiek formos, tiek turinio (struktūros ir sandaros) prasme. Pasirodė pirmieji kodeksai, turintys bendrą turinį, pratarbę, vieningą rubrikų ir inicialų sistemą. Tuo pat metu prasideda ir naujas reiškiny – abipusė spausdintos ir rašytinės knygos sąveika, turėjusi įtakos ne tik repertuarui, bet ir knygos dekorui. Rašovai perrašinėjo spausdintas knygas, o spaustuvininkai spausdino rankraštinių knygų tekstus, perimdami visą rankraštinės knygos architektoniką.

Tokia knygos kaita atskleidžia to meto visuomenės ar tam tikros aplinkos poreikių bei ekonominio, finansinio ir kultūrinio potencialo pasikeitimus. Rankraštinės knygos meistrystė buvo pasiekusi atitinkamą lygmenį ir galėjo tenkinti įvairių užsakovų (tiek dvasininkų, tiek pasauliečių) išaugusius reikalavimus. LDK knygos kultūros pavaldai pagal turėtą intelektualinį potencialą ją atliepė ir artėjo prie Vakarų Europos knygos kultūros.

Šaltiniai

1. *Abėcėlinis paterikas*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-85.
2. *Aiškinamasis apaštalas*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-21.
3. *Aiškinamasis psalmynas*. Rusijos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius, F. I.738.
4. *Aiškinamoji palėja*. Konvoliutas su kitomis Senojo Testamento knygomis. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-262.
5. *Apaštalų darbai*. Rusijos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, 31.3.24.
6. *Biblijos knygų sąvadas*, perrašytas Motiejaus Dešimtojo. Rusijos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, 24.4.28.
7. *Drujos Evangelija*. Rusijos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius, F. I.8.
8. *Giedamoji minėja*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-156.
9. *Giedamoji minėja*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-161.
10. *Giedamoji minėja rugsėjui*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-141.
11. *Grigaliaus Nianzječio pamokslai su Herakliono vyskupo Nikitos aiškinimais*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-56.

⁸ Inicialinėje raidėje pieštos *gilės* sutiktos kitoje knygoje, kuri XVI a. viduryje priklausė Aleksandrui Soltanui (†apie 1554), dvaro maršalkai (1514–1515).

12. *Horologionas* (konvoliutas). III dalis surašyta XVI a. viduryje. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-223.
13. *Izmaragdas*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-240.
14. Kosmas Indikopleustas. *Krikščioniškoji topografija*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-77.
15. Kosmas Indikoplaustas. *Krikščioniškoji topografija*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-78.
16. *Laurušavo Evangelyno* skaitmeninė kopija. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius.
17. *Možės Penkiaknygė*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-51.
18. *Mstyžiaus Evangelija*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-2.
19. *Pamokymų rinkinys*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-55.
20. *Romos paterikas*. Rusijos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, Dobr. rink. 17.
21. *Sanguškų sinodikas*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-17.
22. *Skaitomoji minėja gruodžiui–vasariui*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-80.
23. *Smolensko psalmynas*. Rusijos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius, F. n. I.2.
24. *Šventųjų gyvenimo rinkinys*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-102.
25. *Teodoro Studito pamokymai*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F21-798.
26. *Tetraevangelija*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-35.
27. *Tetraevangelija*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F21-805.
28. *Tetraevangelija*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F21-809.
29. *Urusovo Evangelija*. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F19-27.

Literatūra

30. Ameisenowa, Zofja. *Cztery polskie rękopisy iluminowane z lat 1524–1528 w zbiorach obcych*. Kraków: Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1967. 96, [30] p.
31. Borkowska, Urszula. *Królewskie modlitewniki: studium z kultury religijnej epoki Jagiellonów (XV początek XVI wieku)*. Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999. 349 p.
32. Edson, Evelyn. *Mapping time and space: how medieval mapmakers viewed their world*. London: British Library, 1999. 210 p.
33. Grabar, André. *Krikščioniškoji ikonografija: antika ir viduramžiai*. Vilnius: Aidai, 2003. 370 p.
34. Jelnikovas, Michailas. Knygos fenomenas (teorinis-gnoseologinis aspektas). *Knygotyra*, 2006, t. 46, p. 36–52.
35. *Knygotyra*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006. 399 p.
36. *Knygotyra: enciklopedinis žodynas*. Vilnius: Alma littera, 1997. 413 p.
37. Laucevičius, Edmundas. *XV–XVIII a. knygų įrašimai Lietuvos bibliotekose*. Vilnius: Mokslas, 1976. 125 p., [153] iliustr. lap.
38. Miodońska, Barbara. *Małopolskie malarstwo książkowe, 1320–1540*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. 264 p., 100 iliustr. lap.
39. Slavėnas, Erikas. Šis tas apie Vilniaus bernardinų iliuminatorius. *Naujas židinys-Aidai*, 1992, nr. 11, p. 44–53.
40. Verdiani, Carlo. Il Salterio Laurenziano-Voliniense. *Ricerche slavistiche*, Roma, 1952, nr. 45/46, p. 1–29.
41. Алексеев, А. А.; Лихачева, О. П. Супрасльскій сборник 1507 г. In: *Материалы и сообщения по фондам отдела рукописной и редкой книги библиотеки Академии наук СССР*. Ленинград: Наука, 1978, с. 54–88.
42. Вздорнов, Герольд. *Исследование о Киевской Псалтири*. Москва: Искусство, 1978. 2 t.
43. Гальченко, Олена. *Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні*. Київ: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2005. 375 p.
44. Нікалаеў, Мікалай. *Гісторыя беларускай кнігі: в двух тамах*. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. Т. 1: *Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага*. 423 p.
45. Нікалаеў, Мікалай. *Палата кнігапісная: рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях*. Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. 239 p.
46. *Пересопницьке Євангеліє, 1556–1561: дослідження, транслітерованний текст, словопоказчик*. Київ, 2001. 670 p.

47. *Радзивилловская летопись*. Санкт-Петербург: Искусство, 1994. 2 т.
48. Станкевич, Людмила. Рукописный сборник гадательно-астрологического содержания XVI в. (Аристотелевы врата, или Тайная тайных) из фонда Национальной библиотеки Беларуси. *Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі*. Мінск, 2007, вып. 9, р. 94–127.

The architectonics of the manuscript book of the Grand Duchy of Lithuania: the development of internal structure

Summary

A book consists of various interrelated external and internal elements, whose entirety is defined in book science by the term ‘architectonics’. A study of the development of book structure elements might be instrumental in finding out the depth of book culture reception in the Grand Duchy of Lithuania (GDL). The aim of this article is to analyze the development of the architectonics of the GDL manuscript book from the 14th to the mid-16th century (i. e. to 1569). To meet this aim, a task was undertaken to disclose the internal structure of the GDL manuscript book and its change until the mid-16th century and to determine specific features of this structure. The object of the study were 180 manuscript books written, copied or compiled in the GDL. The most attention has been accorded to the essential structure of the manuscript book as the characteristic that most precisely corresponds to the perception and reception of books in the then society and explains the reasons for the formation of certain types of books in the GDL. The present article analyzes main internal elements of a book: text field, main and auxiliary texts, decoration and illustrations. It has been determined that the GDL manuscript book in the studied period became an integral organism – with internal and external structure elements adapted for each book type and characterized by established hierarchy. Unusually wide text fields and neobyzantine decoration influenced by Western European art may be considered as distinctive features of the internal structure. In the early 16th century, in the GDL’s society, codex came to be viewed as an integral unit in respect of both form and contents (structure). A new phenomenon that emerged during this time – the mutual interaction of the printed and manuscript book – affected not only book repertoire, but also book decoration. The art of manuscript book-making reached a correspondingly high level so as to satisfy the increased requirements of various customers (both churchmen and laity).